

PAPER DETAILS

TITLE: Karakalpak Türkleri Destanlari ve Özetleri

AUTHORS: S AHMETOV,S Bahadirova aktaran: Ali Abbas ÇINAR

PAGES: 0-0

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/136252>

KARAKALPAK TÜRKLERİ DESTANLARI ve ÖZETLERİ*

S. AHMETOV - S. BAHADIROVA

Alpamıs

Karakalpak kahramanlık destanlarından biridir.

“Alpamıs” destanı Türk kavimlerinin çoğunda var olan destandır. Türk kavimlerinden Özbek, Kazak, Altay kavimlerinde destan türünde; Başkurt, Tatar kavimlerinde masal türünde korunmuştur. Bundan başka İran ve Anadolu Türkleri arasında genişçe yer almaktadır. Alpamıs destanını söyleyen halklar 10 civarındadır ve anlatılma alanı geniştir. Altay’dan başlayıp Orta Asya, Kazakistan, Volga, Afganistan, İran ve Türklerin yerleşik olduğu alanlarda mevcuttur. O, sadece Türkçe değil, Farsça olarak da söylenmektedir. Bugüne kadar 6 dilde, 40’tan fazla basılıp yayımlanmıştır.

“Alpamıs” destanının derlenme ve araştırılması işini bilim adamları 19. yüzyıldan itibaren ele aldı. Türk kavimlerinin içinde ilk defa Kazakça varyantı 1899 yılında Şeyhülislâm Cüsipbekov tarafından Kazan’da bastırıldı, “Kıssam-Alpamıs” adıyla yayımlandı. İkinci defa 1901 yılında A. Dibaev tarafından Törtkül’de ünlü Karakalpak destancısı Ciyemurat Bekmuhammedoğlu’ndan derlenen Karakalpakça varyantı yayımlandı. 1917 Ekim İhtilâline kadar Kazakça Alpamıs varyantı 7 defa, Karakalpakça varyantı 2 defa yayımlandı. Bu destanın, daha sonraki yıllarda hem Türk, hem de Fars kavimleri arasında var olan varyantlarının bütünü derlendi, metinlerin bastırılıp yayınlanması meselesi genişçe ele alındı. Bu çerçevede Kazakça 19, Özbekçe 24, Karakalpakça 9 ve Altaylardan 2 varyantı derlendi. Başkurtlarda masal türünde 9, Tatarlarda ise 2 varyantı toplandı. Alpamıs Destanı’nın Kazak, Özbek, Karakalpak, Altay, Başkurt, Tatar lehçelerinde 40’a yakın basımı gerçekleştirildi.

* Karakalpakistan’da yayımlanan ve orijinal adı *Foklortık Terminlerdin Kıtskaş Sözlügi* (Folklor Terimlerinin Kısa Sözlüğü) olan bu esere eklenen ve tarafımızdan aktarılan “Kosımşalar (Ekler)” bölümünde, sadece destanlar üzerinde durulmaktadır. Metne tarafımızdan konulan başlık bu anlayış ve ifadeyi göstermek içindir. Nitekim kitabın başında verilen kısa tanıtım yazısında da başlıktaki ifade eserin muhtevasını belirtmek amacıyla yazarlarınca da kullanılmıştır. Kitap 1992 yılında, Karakalpakistan’ın başkenti Nöküs’te, Bilim Baspası’nda çıkmıştır.

Alpamıs destanı folklorun çalışma alanı içinde değerlendirilmiştir. Türk kavimlerinde kahramanlık destanları içinde en geniş şekilde derlenen destandır. A.S.Orlov, V.M. Cirmünskiy, A. K. Borovkov, M. Evezov, H. Zarifov, N. Devkaraev, E. H. Marğulan, N. S. Simirnova, M. Ğabdulin, T. Sıdıkov, İ. Sağıtov, K. Maksetov vb. bilim adamları destanı üzerinde çalışma yapmışlardır.

Kısaca muhtevası (Esemurat Cırav varyantına göre)

Konırat'ın yurdunda Bayböri ve Baysarı denilen ünlü beyler vardı. İkisi de çocuksuzdu Tanrı'dan evlât dilediler. İkisinin de dileği kabul oldu. İkisi de birbirinin dünürü oldu. Bayböri'nin oğlu, Baysarı'nın kızı oldu. Kalender geldi, onların birine Alpamıs, diğerine Gülparşın adını verip gitti. Bunlar büyüdüler. Bayböri oğlu için toy yaptı. Toy içinde oynanan Kökmar oyununda Baysarı ile Bayböri birbirine kızıp küstüler. Baysarı dünürüne öfkeleni, Konırat yurdunu terk edip kızını da alarak Kalmuk hanı Tayşıhan'ın ülkesine göçtü. Yiğit Alpamıs arkalarından gidip Gülparşın'ı izledi. Yolda Kalmuk kahramanı Karacan ile karşılaştı. Çarpışmaya başladılar. Karacan yenildi. Alpamıs'a, kıyamete kadar dost kalacağına söz verdi, Gülparşın'a Alpamıs'ın haberini götürmek üzere yola düştü.

Galparşın'ın güzelliği Kalmuk yurdunda dilden dile yayıldı. Tayşıhan Gülparşın'ın bu güzelliğini duyunca ona elçi gönderdi, kendisine varmasını bildirdi.

Kız, padişahı padişah diyerek büyük, çobanı çoban diyerek küçük görmem. Kim olursa olsun benim gözümde birdir. Bir yarış yapılsın, kim yarışta kazanırsa ben ona varırım dedi. Altı ay hazırlandı. Altı aydan sonra at yarışı yapılmasını istedi. Bunu işiten Kalmukların hepsi hazırlandı. Alpamıs bu hazırlığın yapıldığı sırada geldi. Gülparşın, Alpamıs'a sözünden dönmediğini, kendisini aldatmadığını söyledi. Yarış başladı. Alpamıs'ın atına Karacan, Tayşıhan'ın atına Karacan'ın oğlu Dostmuhammed bindi. Yolda Karacan'ın bindiği Bayşubar'ın dört ayağına köstek takan Alpamıs, Karacan'ın da el ve ayaklarını bağladı. Karacan öfkeleni. Yarışın bütün türlerini geçen Alpamıs, Gülparşın'ı alıp yurdu na gitti. Gülparşın'ın anne ve babasını geri getirmek için Alpamıs, ikinci defa Kalmuk yurduna doğru atlandı. Tayşıhan ona tuzak kurdu. Onun karşısına ihtiyar Mestan'ı çıkardı. Mestan Alpamıs'ı aldattı, onu sarhoş edip zindana attı.

Tayşihan'ın çobanı Aşim, her gün gizlice bir koyun kesip Alpamıs'ın bulunduğu zindana attı. Böylece açlıktan ölmekten kurtuldu. Alpamıs da kuzunun kemiğinden zurna yapıyor, Aşim'e veriyordu. Aşim ise bu zurnayı çalıyordu. Diğer yandan Tayşihan'ın kızı ise Alpamıs'a âşık olmuştu. Alpamıs'a geldi. Alpamıs ondan atı Bayşubar'ı getirmesini istedi. Kız Bayşubar'ı getirdi. Bayşubar kuyruğunu zindana bıraktı. Alpamıs atın kuyruğuna tutunarak zindandan kurtuldu. Tayşihan ile savaştı. Onu öldürüp yerine Aşim'i padişah yaptı. Tayşihan'ın kızı Karagözayım'la da evlendi, tekrar memleketine döndü.

Yurdunda kendi halkından Ultan'ın Gülparşın ile evlenmek için toy yaptığını gördü. Alpamıs kendini Kültay Baba olarak tanıttı, kendisini gizledi. Gülparşın ile Alpamıs konuşarak birbirlerini tanıdılar. Gülparşın için yarış başladı. Alpamıs yarışı kazandı. Ultan ve onun adamlarını öldürdü. Kızkardeşi Karlığaş'ı Karacan'a verdi. Gülparşın ile iyi bir ömür sürdü.

Alpamıs destanı Türk halklarının kahramanlık destanlarının içinde en geniş şekilde ele alınan destanlardan biridir. Bu konuda A. S. Orlov, V. M. Cirmünskiy, A. K. Borovkov, M. O. Evezov, H. Zarifov, N. Devkaraev, A. H. Marğulan, İ. S. Smirnova, M. Ğabdullin, T. Sadıkov, N. Davkaraev, İ. Sağıtov, K. Maksetov, vb. bilim adamları değerli çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Bu bilim adamlarının Alpamıs destanının tarihi, ne zaman oluştuğu ve nerede türetildiği konusunda değerli çalışmaları vardır.

Birinci düşünce “Deşt-i Kıpçak”, “Kıpçak Türk” devrinde yaratıldığı ve Konırat boyunun idarî döneminde türetildiğine ilişkin görüştür. Bu fikri A. K. Borovkov, V. M. Cirmünskiy (XII. -XIV. asır), N. Davkaraev ileri sürmüştür. Destan'ın Moğolların işgali döneminde yaratıldığı söylenmektedir. A. Marğulan ise Oğuzlar ile Kıpçakların Sırderya, Oraylık, Kazakistan'a yaptıkları göçler sırasında, VII - IX. asırlarda, yaratıldığını ileri sürmektedir. İ. Sağıytov, M. Ğabdullin ile T. Sadıkov ise destanın Konıratların boy olarak kuruluş dönemini yansıttığını ve bu dönemde yaratıldığını ifade etmektedirler. Destanın Konırat boyu, daha sonra Kazak, Özbek, Karakalpak halklarının kuruluşuna kadar inen dönem yansıttığını ifade etmekte ve destan varyantlarının bu halklardan türediğini ileri sürmektedirler.

Âşık Necep

Karakalpak âşıkları (bahşıları) tarafından söylenen halk destanlarından biridir. Bu destanda aşk teması ile birlikte bahşılık sanatına ilişkin sevgi, saz, sohbet, sanat ve halkın bahşılara karşı sevgisi işlenmektedir.

Destanın Karakalpakça varyantlarının içinde, 1960 yılında, Karacan bahşından K. Maksetov tarafından derlenen varyantı önemli sayılmaktadır. Bu varyant, “Karakalpak Folkloru” adlı serinin XVI. cildinde basılmıştır.¹

“Âşık Necep” destanı Türkmen, Azerî ve Özbek Türkleri arasında yaygındır.

Kısaca muhtevası:

Âdem ata peyda olduğunda Âşık Aydın denilen âşıkların piri dünyaya geldi. Onun konağında üç yüzden fazla sazende, âşık çırağı yaşardı. Bu çırakların içinde, Âşık Albent, Âşık Aydın gibi usta olmak için çıkıp gitti. Ustasından “fetva almadan” kendini usta âşık olarak ilân etti ve yanına altmış dört çırak toplandı. Düşünde pîr’inin yaşadığı yer olan Gencekarabak’ta beyi ölen ve çocuğu ile kalan Almas’ı gördü. Bu sevgiliye âşık oldu. Onun oğlu Necep bahşılık sanatını kısa zamanda öğrendi. Âşık Aydın ona “fatiha” verdi, böylece Âşık Necep âşıklığa başladı. Âdilhan Âşık Albent ile Âşık Necep’i yarıştırdı. Atışmada Necep üvey babası Albent’i yendi. Adilhan Necep’in başarısını görünce onu sarayına aldı. Burada, padişahın kızı Minayım Necep’e âşık oldu. Padişah kızını Necep’e vermek istemedi, Necep’i dâra asıp öldürmek istedi. Dârın önüne geldiğinde Necep’in Ahmetbek ve Yusupbek denilen pîrleri gelip padişah Âdilhan’dan Necep’i kurtardı. Bunlar padişahın kızı Minayım’ı Necep vermesini istedilerse de Âdilhan, yerine getirilmesi zor olan bazı şartlar ileri sürdü. Âşık Necep bütün zorlukları aştı, sonunda Minayım’ı alarak muradına nail oldu.

Destan’ın olumlu kahramanları Âşık Aydın, Âşık Necep, Minayım, Necep’in pîrleri Yusupbek ve Ahmetbek, Navrız’dır. Olumsuz kahramanlar ise Âşık Albent ve padişah Âdilhan’dır.

¹ *Karakalpak Folkloru* bir seri hâlinde basılmış, 20 ciltlik eserdir. Bu ciltlerin içinde en çok destanlara yer verilmiştir. Metinler tamamen halk edebiyatı alanıyla ilgilidir (A.A.Ç.).

Baltakey Batır

Kurbay Cırav'ın repertuarından alınan destanlardan biridir. Destanı ilk defa Özbek folklorcusu F. Sultanova derlemiştir. 1970 yılında Taşkent'te bastırılmıştır. K. Maksetov bu destanı Kurbanbay cırav'ın repertuarındaki "Caskelen" destanı ile birlikte incelemiştir.

Destanın asıl teması halkı dış düşmanlara karşı korumak idealidir.

Kısaca muhtevası:

Zangar ülkesinin padişahı Babahan Kalmuk Hanı Kirey Han'a vergi ödemez. Buna Zangar ülkesinin kahramanı Kirey Han, şiddetle kızar.

Baltakey Kalmuklar'la kahramanca savaşı. Savaşta dostu Arıslanbek meydanı terk eder. Baltakey tek başına birçok Kalmuk ile günlerce savaşı, sonunda yaralanır. Gülnar adlı atı, onu düşmanın arasından alarak kurtarır. Baltakey'in hali Bölekey'e malûm olur. Bölekey, kızı Şuralay ile oğlu Farruh'u evde bırakıp Baltakey'e yardıma gider. Baltakey ölür. Bölekey, onun giysilerini giyer, düşmanla savaşı. Babahan askerleriyle ona yardıma koşar. Savaşta Bölekey ve Babahan ölür. Kirey han Zangar şehrini fetheder, halkı tutuklayarak alıp götürür. Tutukluların içinde Baltakey'in çocukları Şuralay ve Farruh vardır, bunlar yolda Türkistan'a kaçarlar. Farruh daha sonra güç toplayarak Yemen'e gelir, Kirey Han ile savaşa tutuşur. Dostu Ağımbay'ın oğlu Camhur ile bir olup Kirey Han'ı yener, halkını tutsaklıktan kurtarır, Türkistan'a döner. Yolda, düşmanları onu yakalar, işkence ederler, Şuralay bunu görür, erkek giysisi giyinir. Gülnar adlı ata binerek onu düşmandan kurtarır. Arkadan Camhur da gelir, birlikte düşmanları yok ederler. Camhur ile Şuralay evlenirler. Farruh; Türkistan, Zangar, Yemen'deki düşmanlarını yener, her yana hükmeder, buraların padişahı olur, rahat bir hayat sürer.

Bilim adamları, bu destanın X. -XVII. yüzyılda meydana gelen olaylarla ilgili olarak oluştuğunu ileri sürmektedirler. Destanda, Kalmuklar ile Zangarlar arasındaki mücadele söz konusu edilmektedir.

Destan'ın olumlu kahramanları halkı düşmandan koruyan halk kahramanı Baltakey, Bölekey, Farruh, Şuralay, Camhur'dur.

Bozcigit

Lirik destanlarından biridir. Destanda aşk ve iki âşık gencin mücadelesi söz konusu edilmektedir.

Destan, ilk defa S. Maylenov ve Ş. Hocaniyazov tarafından, 1939 yılında, Kurbanbay Cırav'dan derlenmiştir. Destan metni "Karakalpak Folkloru" adlı serinin XX. cildinde (Nöküs 1990) bastırılmıştır.

Kısaca muhtevası:

Arap ülkesinde, Bağdat şehrinde halife Abdullah'ın Bozcigit adında bir oğlu vardır. Sekiz yaşına gelince düşünde Mellet şehrinin padişahının kızı Sahibcemal'ı görür, ona âşık olur. Bozcigit kızı görebilmek için yollara düşer. Çok zorluklar çektikten sonra kızı bulur. Kızın babası Sahibcemal'ı vermek istemez.

Onu saraya çağırır, hile ile sarhoş edip öldürmeyi düşünür. Bozcigit'in dostu Kaman Sahibcemal'a bu durumu haber verir. Kız, Bozcigit'i saraydan kurtarır, kaçar. Padişah, kızını vermek istediği Zeytun adlı kişiyi komutan tayin ederek, Bozcigit'i bulması için peşinden yollar. Bozcigit giriştiği kavgada yaralanır, fakat dostları yaralarını iyileştirirler. Kaman, Bozcigit hakkındaki haberleri Sahibcemal'a ulaştırır. Sahibcemal ile Bozcigit Kurtka denilen birinin evinde buluşurlar. Padişah, kızı ile Bozcigit'in buluşacakları yeri öğrenir, onu yakalaması için Kurtka'ya çok para ve mal verir. Kurtka, Bozcigit'e hile kurar, ona uyku ilacı verir, ele geçirir. Padişah, Bozcigit'i götürür asar, bunu öğrenen Sahibcemal'de Bozcigit'in ölüsü üstünde kendini bıçaklar, ölür.

Destan'da dünya edebiyatlarında sık kullanılan aşk teması ön plândadır. Birbirine âşık olan iki genç bu yolda kurban olurlar.

Bozoğlan

Yiğitlik, mertlik, halkı düşmandan koruma temalarının ön plânda yer aldığı destanlardan biridir.

Destanın Abdireyim cırav, Kıyas cırav, Kayıpazar cırav varyantları derlenmiştir. K. Maksetov ve K. Mambetnazarov'un derlediği Kıyas cırav varyantı 1961 yılında basılmıştır. Bu metin, Karakalpak Folkloru serisinin XIX. cildinde yer almıştır. Destanın diğer varyantları Özbekistan Bilimler Akademisi Karakalpakistan Bölümü El Yazmaları Arşivi'nde kayıtlıdır.

Kısaca muhtevası:

Karakalpak yurdunda, Keneges Manğıt bölgesinde, Tokmanğıt boyu içinde dervişali ve Akpanbay adlı dost ve zengin iki adam vardır. İkisinin de çocuğu yoktur. Evlâtlarının olmaması bu insanlarda büyük üzüntüye yol açar. Tanrı'dan çocuk vermesi için dilek dilerler. Dilekleri kabul olur, Dervişali'nin bir oğlu, bir kızı; Akpan'ın ise bir oğlu dünyaya gelir. Dervişali oğluna Bozoğlan, kızına Kansulıv adını koyar, aradan dört ay geçtikten sonra ölür. Padişah Babahan, iki yetim çocuğa acımaz, babalarının malına el koyar, onları başka yere sürdürür. Aradan bir zaman geçtikten sonra Bozoğlan yiğit bir er olur, Padişah, onu nasıl ortadan kaldıracığını düşünmeye başlar, danışmanlarına akıl danışır. Köbikli denilen birisi de Babahan'a savaş açmak üzere hazırlıklarını sürdürmektedir. Padişah, Bozoğlan'ı Köbikli devin üzerine gönderir. Amacı onu ortadan kaldırmaktır. Bozoğlan, kardeşi Kansulıv'ı hocasına emanet eder, kardeşinin bütün ısrarlarına rağmen onu dinlemez, yola çıkar. Yolda kahraman Er Sultan ile tanışır, onunla dost olur. Köbikli bütün heybetiyle Babahan'ın üzerine gelir, Babahan korkudan ne yapacağını şaşırır. Bozoğlan dostu Er Sultan ile gelerek ona yardım eder, Köbikli devi öldürür. Babahan yaptığı kötülüklerden utanır, ondan özür diler, onu kıyamete kadar kendine oğul kabul eder. Öte yandan Bozoğlan'ın emanet ettiği Kansulıv, hocasının ihanetiyle karşılaşır. Kız ancak kaçarak kurtulabilir. Rüyasında Ranay padişahının kızı Şolpanay'ı gören Bozoğlan, ona âşık olur. Kızı görebilmek için yollara düşer. Birçok zorluktan sonra Şolpan'a kavuşur, kardeşi Kansulıv'ı dostu Er Sultan'a verir. Babahan'ın ölümünden sonra padişahlık tahtına oturur, mutlu bir ömür sürer.

Destan'ın olumlu tipleri Bozoğlan, Kansulıv, Er Sultan, Şolpanay'dır. Olumsuz tipler ise Babahan padişah, Köbikli dev, hoca Şayhıval'dır.

Göroğlı

Karakalpak halk destanlarından biridir. Bu destan, Orta Asya, Kazakistan, Kafkasya, Orta Doğu halklarında, Türkmen, Kazak vb. Türk kavimlerinde genişçe yer almaktadır. Ayrıca Gürcü ve Ermeniler arasında da görülmektedir.

Karakalpakça varyantlarının içinde “Kırmanteli”, “Bezirgen”, “Evezhan”, “Evezüylengen”, “Arap Rayhan” kolları derlenmiştir. Diğer kollar ise derlene-

memiştir. Tespit edilenler “Bezirgen” kolunun Escan Kospolotov, Karacan bahşı, Narbay bahşı; “Kırmandeli” kolunun Bekmurat Cumaniyazov, Medireyim bahşı, “Evezhan” kolunun hikâyeci Saparniyaz Hebipnazarov; “Evez Üylen-gen”, “Arap Raphan” kolunun Narbay Köşekenov varyantlarıdır. Bu kollardan “Kırmandeli” kolunun Bekmurat Cumaniyazov varyantı ile Narbay Köşekenov’dan derlenen “Bezirgen” kolu, K. Maksetov, K. Mambetnazarov, Ö. Erpolatov tarafından hazırlanmış, 1963 yılında kitap olarak bastırılmıştır. Karakalpak Folkloru serisinin XV. cildinde, (Nöküs 1985) “Evezhan”, “Evez Üylen-gen”, “Arap Rayhan” kollarıyla birlikte bastırılmıştır.

Bu kolların kısaca muhtevası:

1. Evezhan

Şembil bel denilen şehirde Ağalık ve Cığalı adlı hanlar vardır. Bu hanın Göroğlı denilen bir sultan vardır. Öyle güçlüdür ki beş yaşındayken 40 yiğidiyle birlikte halkını ve ülkesini korumuştur. Bir gün Hızır gelerek ondan bir dilek dilemesini ister. Göroğlı ömrünün uzun olmasını diler, dileği kabul olur, yüz yirmibeş yıl yaşar. Önce, Gohikap dağının padişahının kızı Ağayunus periyi, elli beş yaşında Hind padişahının kızı Miskal periyi, altmışbeş yaşında Gülnar periyi alır. Onun iki çocuğu olur, fakat bunlar yaşamaz. Göroğlı bunu önemsemez. Yüz yaşına gelince çocuğunun kalmamasına üzölmeye başlar. Bir gün Ispahan Kaldar padişahının oğlu Hasen’i alıp kaçıır, evlât edinir. Göroğlı’nın kırk yiğidi, Künkarşa ülkesinde Buldırık kasabın Evezhan adlı oğlunu da evlât edinmesinin yararlı olacağını söylerler” Göroğlı, Evezhan’ı alıp getirmek için, kırk yiğidinin başında Hasen hanı gönderir. Bu yiğitler Hasen hanı yarı yolda bırakıp dönerler. Bunun üzerine Göroğlı, Evezhan’ı getirmeye kendisi yola çıkar. “Evez’i alıp gelirim, gelemezsem bu yolda öölürüm” der, Tanrı adını diline almaz, onun yardımını dilemez. Bundan dolayı çok zorluklarla karşılaşır. Hızır’ın yardımlarını görür, çoban babadan bir koyun alır, Evezhan’ın şehrine varır. Kendisini Evezhan’ın annesi Gülayım’ın ağabeyi olarak tanıtır, Evezhan’ı görür, onu alır, kaçar. Künkarşa ülkesinin padişahı 40 bin askeri ile Göroğlı’nın peşine düşer. Göroğlı arkasından gelen bu askerlerin hepsini tek başına yok eder. Evezhan Gürcistan halkıyla vedalaştıktan sonra Göroğlı, onu alır ülkesine döner, ev-

lât edinir. Bu arada 120 yaşına gelir. Evezhan Türkmen kızı Botaközayım'a âşık olur. Kız Evezhan'a, Göroğlu'nın kulu olmasından dolayı babasının kendisini vermek istemeyeceğini söyler. Evezhan, babasına kızı istemesi için yalvarır. Göroğlu, bilge Cartıbay'a kızı istemesi için ricada bulunur. Bilge Cartıbay kızı isterse de, kızın babası "versem kendisine veririm, kuluna değil" der. Bunu işiten Evezhan, Şembil'i terk eder, yurduna döner. Künkarşa padişahı onu, maceralarını dinler. Evezhan Şembil yurdunu, halkın geleneklerini över. Künkarşa padişahı Evezhan'ın bu övgülerine kızar, Göroğlu'nın dinine girmiş olduğu gerekçeyle cellâtlara öldürülmesini buyurur. Annesi Gülay'ın gelerek bağışlanmasını diler. Bunun üzerine kendisine Göroğlu'nın dininden dönmesi için Evezhan'a 40 günlük bir zaman tanır, zındana atılır. Fakat o, Göroğlu'ya olan sevgi ve saygısından, İslâm'a olan inancından geri adım atmaz. Öte yandan Evezhan'ın gitmesinden sonra Göroğlu ve hizmetkârları çok üzürlürler. Göroğlu Gürcistan'dan dönen tüccarlardan Evezhan'dan haberler sorar. Göroğlu oğlu Hasanhan ve 40 yiğidi ile Gürcistan'a doğru atlanır, Evezhan'ı asmak üzere olan Künkarşa'nın üzerine gider.

Göroğlu'nın askerleri 7 gün savaştıktan sonra Künkarşa'yı yener, müslüman eder, tahtına otururlar. Göroğlu Evezhan'ı alır, tekrar yurduna döner. Türkmen kızı Bataközayım'ı alır. Evezhan'la evlendirir. Onu, Şembil şehrinc vali tayin eder. Tacını, tahtını, malını, mülkünü Evezhan'a bırakır, bu dünyadan göçer.

2. Evez'in Evlenmesi

Göroğlu Evezhan'ı evlât edinir. Evezhan bir gün kuş avlarken karşısına bir kız çıkar, ona âşık olur. Bu, Göroğlu'nın dayısı yiğit Membet'in kızı Gülrıcan'dır. Evezhan kendini Göroğlu'nın oğlu olarak tanıtır. Kız ise Göroğlu'nın çocuğunun olmadığını, Evezhan'ın onun kulu olduğunu, bir kula varmasının ise mümkün olmadığını söyler. Evezhan buna çok üzülür, âdeta yıkılır. Kız Gürcistan'a gider. Oğlunun bu durumuna üzülen Göroğlu, 40 yiğidiyle Gürcistan'a atlanır, kızı arar, bulur. Kız ise buna şiddetle karşı çıkar, Şembil'e gelmek istemez. Yengesi, onu uykudayken bir sandığa kapatır, Göroğlu'ya teslim eder. Göroğlu kızı alıp yurduna gelir. Kız uyandığında başka bir yerde olduğunu öğrenir, üzülür.

Kız Göroğlu'ya, memleketindeki bütün gençlerin öntünden geçirilmesini, beğendiği biri olursa onunla evleneceğini, hiç kimseyi beğenmezse Gürcistan'a geri gönderilmesini şart koşar. Göroğlu bunu kabul eder. Şembilbel'in bütün gençleri gelir, kız hiçbirini beğenmez, en son Evezhan'ı götürür, ona vurulur. Göroğlu oğlu ile kızı evlendirir, büyük bir toy yapar. Bu toyda kendisi de bahşı (âşık) olur, türküler söyler.

3. Arap - Rayhan

Evez'in evlenmesi kolunun devamıdır. Gülrıkcan'ın babası Kazınışan, kızının Göroğlu tarafından kaçırılması üzerine, onu padişahı Leke'yi şikâyet eder. Padişah, kızın arkasından asker gönderirse de onu bulamazlar, yolda Göroğlu ile karşılaşır. Göroğlu kendini tanıtmaz, askerlerin hepsine şarap verir, onları sarhoş eder, atlarına ters bindirir ülkelerine geri gönderir. Bunun üzerine Padişah Leke, Göroğlu'nun üzerine Arap Rayhan denilen bir pehlivan gönderir. Arap Rayhan Göroğlu'yı uyukladığı yerde yakalar; ellerini kollarını bağlar. Bunu gören Göroğlu'nun atı Ğıyrat Agayunus periye haber verir. Agayunus peri durumu Evezhan'a bildirir. Evezhan, Göroğlu'yı bulmak için yola düşer. Arap Rayhan ile karşılaşır, onu öldürür, Göroğlu'yı kurtarır.

4. Kırmanteli

Bu kolda Göroğlu'nun Kırmanteli adlı pehlivan kızı ile evlenmesi söz konusu edilmektedir.

Rum şehrinde, Arıslanbay adında zengin biri vardır. Bunun evliya derecesinde bir kızı olur, kızına Kırmanteli adını verir. Bu kız, kahraman, er yürekli biridir. Babasına yalvarır, kırk ayrı yerde bağ diktirir. Gelen gençlerle saz çalarak, türküy söyleyerek, dövüşerek yarışır.

Yenilen 360 yiğidin kellesini alır. Kız kendisini yenebilecek kahraman arar. Bu vakitte Türkmenlerin Teke boyu arasında Göroğlu diye kahraman birinin olduğunu duyar, ona annesini gönderir. Göroğlu Kırmanteli'nin çağrı haberini alınca gitmek ister. Hanımı Ağayunısperi buna karşı gelirse de Göroğlu onu dinlemez, yola çıkar. Kırmanteli'nin ülkesine varır, savaşa tutuşurlar, Göroğlu yenilir. Kırmanteli Göroğlu'yı öldürmek üzereyken Göroğlu'nun çırakları Miyram-

can ve Kambarcan onu bırakmasını, kendileriyle savaşmasını isterler. Kırmandeli bunu kabul eder, Göroğlı'yı serbest bırakır, çıraklarını yener. Göroğlı ise âşıklığı öğrenmek için Âşık Aydın Pir'e çırak olmaya karar verir. Bir süre orada kalırsa da sonunda Âşık Aydın'ın çırakları ile kavga eder, onları öldürür, gider.

Öte yandan rüyasında Kırmardeli'yi gören Âşık Aydın Pir, atışma yapmak üzere gelir. Yapılan atışmada, Kırmandeli'yi yener. Kızı almaya kalkınca, babası Arıslanbay gelir, onu oradan kovar. Âşık Aydın, yolda Rum şehrinin padişahı ile karşılaşır. Rum padişahı Âşık Aydın'ın çırağı Karamcan'a Kırmandeli'yi alıp verir. Karamcan Kırmendeli'yi alır, Bostan şehrine gelir. Karamcan'ın babası usta Badam toylarını yapır. Göroğlı Kırmandeli'nin haberini alır almaz gelir, bunlar birbirleriyle görüşürler. Karamcan'ın babası, Badam, bunu öğrenir, Göroğlı'yı kovar, Göroğlı'nın atı Araz nehrini atlayarak geçer, Badam'ın atı ise atlayamaz. Göroğlı kendi memleketine gelerek huzur ve güven içinde uzun bir ömür sürer.

5. Bezergen Kolu

Şabıstan şehrinde Şembil yurdunda Göroğlı Bey adında kahraman biri vardır. Kızılbaşların padişahı bunun kahramanlığını duyar, öldürmek ister. Elindeki Salsal'ın oğlu Bezergen kahramanı gönderir, Göroğlı'yı yurduna gelmeden önce öldürmesini ister. Bezergen, kardeşi Aysultan'ın buna karşı çıkmasına rağmen, onu dinlemez, yola çıkar, Göroğlı'nı izlerse de onu göremez, Ağayunus ile karşılaşır. Göroğlı'ya mektup yazar, mührünü de basarak kapısına bırakır, gider. Göroğlı evine geldiğinde mektubu görür. Bezergen'i izlemeye koyulur. Yolda Bezergen'le karşılaşır, kendini tanıtmaz, ondan bağ vermesini istese de Bezergen vermez. Aradan bir zaman geçtikten sonra kendisinin Göroğlı olduğunu söyler, toprakbastı parası verilmesini talep eder. Bezergen bunu kabul etmez, kavgaya tutuşurlar, Bezergen üstün gelir. Göroğlı Hazreti Ali'ye sığınır, ondan yardım diler. Göroğlı'nın pirleri orada peyda olur; Bezergen'in önüne gelir, onun müslüman olmasını ister, kaybolurlar. Bezergen müslümanlığı kabul eder. Göroğlı ise dost olurlar. Ancak bir yanlış anlama sonucu Göroğlı onu öldürür.

Göroğlu'nın kardeşi Aysultan, Hint ülkesinde Karahan zengi denilen bir düşmanın olduğunu, bunun öldürülmesi gerektiğini bildirerek ağabeyinden yardım ister. Göroğlu 40 yiğidi ile Karahan zengiye sefer eder. Aralarındaki düşmanlığın sebebi ise Karahan'ın gelip Aysultan'ın ülkesini zapt, malını talan, halkını kendine kul etmesidir. Göroğlu Aysultan ile gelir, Karahan'ı hile ile ele geçirir, öldürür. Aysultan, halkını azat eder.

Bilim adamları, destanının XVI. yüzyılın sonu ile XVII. yüzyılın başlarında oluştuğunu belirtmektedirler. Bu destan, Kafkaslar, Gürcistan, Ermenistan, Orta Asya'da yaygındır.

Gülistan

Sosyal hayat temasının konu edildiği bir destandır. Destanın baş kahramanı Gülistan'dır. Bunda, hanımların, kızların kahramanlığı, insanlığı övülür. Destan, 1973 yılında Kıyas cıravdan, C. Hoşniyazov tarafından derlenmiştir. Başka varyantı elde bulunmamaktadır. İlk defa Karakalpak Folkloru Serisinin XIX. cildinde (Nöküs 1989) yayımlanmıştır.

Kısaca muhtevası

Amuderya boyunda, Aral denizi yakasında, Adak şehrinde Aydarhan adında âdil bir han vardır. Çocuğu olmamaktadır. Altı eşi de ona bir evlât verememiştir. Yaşı 46'yı geçtikten sonra iki çocuğu olur. Oğlanın adını Beksultan, kızın adını Gülistan koyarlar. Kızı yiğittir. Onun güzelliğinin ünü bütün dünyaya yayılır. Bu kıza Han'ın Kadı'sı âşık olur. Kadı, Aydarhan'ı bir süre Adak'tan uzaklaştırmak ister, ona memleketleri dolaşmasının iyi geleceğini söyler, sonunda kandırır. Aydarhan, Kadı'nın sözüne inanır, tahtı ona emanet eder, başka ülkeleri görmek üzere ülkesinden ayrılır. Kadı'nın amacı babasının yokluğundan yararlanıp Gülistan ile evlenebilmektir. Kız, Kadı'nın kötü niyetini anlar. Kadı, duvahan Eliyma'ya çok dünyalık verir, Gülistan'ı kendisine yâr olmasının yolunu bulmasını ister. Eliyma kızı sarhoş ederse de, Kadı emeline ulaşamaz. Gülistan onun gözünü çıkarır. Bir süre sonra Aydarhan ülkesine döner. Aydarhan'ın döndüğünü gören Kadı, yoluna çıkar ve kızının bozgunculuk yaptığını söyler, kötüler. Aydarhan evine kızgın bir şekilde gelir, oğlu Beksultan'a kardeşini öldürmesini buyurur. Beksultan, kızı sandığa koyar, deryaya bırakır, babasına ise onu öl-

dürdüğünü söyler. Bir kara kuş gelir deryada giden sandığı kapar, bir dağın başına götürür. Sandıktan çıkarır. Orada ise Güldarhan av avlamaktadır. Bunlar birbirleriyle tanışır, evlenirler, iki çocukları olur. Gülistan bir süre sonra halkını ve doğduğu ülkeyi özler. Güldarhan hanımını dostu Karaman'a emanet eder, onunla birlikte baba ocağına gönderir. Fakat yolda, Karaman niyetini bozar, onunla olmak istediğini bildirir. Gülistan onu sözleriyle utandırır, yoluna devam eder. Karaman ise Güldarhan'a gelerek hanımını kötüler. Güldarhan buna çok hiddetlenir, fakat gitmez. Aradan bir zaman geçtikten sonra düşünde Gülistan'ı görür. Rüyada, ailesi, haklılığını, bir günahının olmadığını söyler.

Güldarhan yola çıkar, Aydarhan'ın ülkesine gelir. Gülistan kendisini tanıtmadan ona hizmetçi olur. Güldarhan Aydarhan'a kendini tanıtır, ondan kızını ister, Gülistan'la yeniden evlenirler. Babası Gülistan'dan yaptıklarından ötürü özür diler, düşmanları Kadı ve Karaman'ı öldürtür, tahtını Güldarhan'a bırakır, murat ve maksadına erer.

Ğerip-Âşık

Karakalpak lirik ve epik destanlarından.

Bu destan; Özbek, Azerî, Türkmen, Balkar, Kumuk Türklerinde, Fars, Arap, vb. halklarda yaygındır. Karakalpak bahşılarının yarattığı destanlardandır. Karakalpaklar arasında yazılı ve sözlü şekliyle bulunmaktadır. Destanın Kazı Meylik, Capak Bahsı, Emet Baksı varyantları tespit edilmiştir. Bundan başka Habi-biypnazar Abutov, Coldas Babaniyazov, N. Koşkenov, S. Medetov'un derlediği varyantlar da vardır. H. Tecimuratov 1960 yılında Eşan bahşı ve Hudaybergen bahşidan derlediği metni kitap bütünlüğünde yayımlamıştır. Bu nüsha 1985 yılında, Karakalpak Folkloru serisinin XIV. cildinde yeniden yayımlanmıştır.

Kısaca muhtevası

Diyarbekir şehrinin padişahı Şaabbaz, veziri Şah Hesen ile avlanmaya gider. Karşılarına bir geyik yavrusu çıkar. Padişah da, vezir de ona dokunmazlar. Sebebi ise her ikisinin de eşinin hamile olmasıdır. Bunlar çocukları büyüdüğünde birbirlerine vermeye söz verirler. Padişahın kızı olur, adını Şasenem; vezirin oğlu olur, adını Ğerip koyarlar. Bir gün vezir ölür. Padişah kızını vermek istemez. Padişahın oğluna bir kötülük yapmasından çekinen annesi, onu başka bir yere

gönderirse de Âşık Ğerip Şasenem'i özler, çıkar gelir. Şasenem'in köle pazarında, köle satın almak için gittiğini duyunca, köle kılığına girer, hemen oraya koşar. Şasenem onu tanır, köle olarak satın alır. Onu kölelerin arasına koyar. Ğerip buna sinirlenir, çıkar evine gider. Daha sonra Şasenem'in bağbanına oğul olur. Şasenem'e gül gönderir, birbirleriyle buluşurlar. Şasenem babasına danışarak bağı satın alır. Arkadaşlarından Savşı'nın Âşık Ğerip'e ilgisi vardır. Ğerip bu ilgiye karşılık verince Şasenem onu kıskanır, babasına şikâyet eder. Padişah onu zindana attırır. Aşkın gücü bir süre sonra kendisini hissettirir, Şasenem gider, Ğerip'i zindandan çıkarır, Şırvan Şamak'a gitmesini, aksi halde babasının onu öldüreceğini bildirir. Ğerip üzülürse de gitmeye mecbur kalır. Şasenem onu gönderdiğine pişman olur, arkasından Akşa'yı gönderir. Akşa yedi yıl sonra Ğerip'i bulur, alır gelir. Bunlar birbirleriyle görüşürler. Ğerip bir sebeple yeniden darılır, yeniden oradan ayrılır, Babaniyaz adındaki birine oğul olur, onunla Bağdat şehrine gider. Bağdat padişahı kızı Aysenem'i Ğerip'e vermek isterse de, o, bunu kabul etmez, annesinden izin alacağını bildirerek Bağdat'tan ayrılır, Elep Şırvan'a gelir. Buradan Akşa'nın sevdiği Azberhoca ile Şasenem'e selâm gönderir. Azbercanhoca bu selâmı ulaştırır, böylece Ğerip'in nerede olduğu da anlaşılmış olur. Öte yandan, Şaabbaz Şasenem'i Şavalat'a vermek istemektedir. Şasenem Şavalat'tan yedi ay düğün yapmasını rica eder. Amacı zaman kazanmaktır. Bu arada Azberhoca Şasenem'le ilgili haberleri Ğerip'e bildirir. Ğerip Şasenem'in düğününe gelir, kendini tanıtmaz, düğünde türküler söyler. Şasenem Ğerip'i tanır, köşkünden çıkar. Ğerip gider onu oradan alır. İkisinin gerçek sevgisini gören Şavalat, bunların birbirleriyle evlenmesine razı olur. Şaabbaz da izin verir. Ğerip kardeşi Gülcamal'ın Şavalat'la evlenmesini sağlar. Böylece herkes muradına erer.

Destan'ın baş kahramanı Ğerip ve Şasenem'dir. İki âşığın birbirine kavuşmasına Akşa, Azberhoca, Abadan, Gülcamal, Babaniyaz, Babahan yardımcı olur.

Destan hakkında N. Nevkaracv, İ. Sağıytov, K. Mahsetov, E. Alımov'un çalışmaları vardır. Ğerip destanı, çerçevesinde Karakalpakistan'da oyunlar da düzenlenmiştir. A. Begimov, T. Allanazarov'un yazdığı *Ğerip Âşık* adlı eser, tiyatro olarak birçok kez sahneye konulmuştur.

Edige

Karakalpak halk destanlarından biridir. Destan ilk defa 1905 yılında Bekimbet Cırav'dan Veliyev tarafından derlenmiştir. Aynı destan 1929 yılında ise K. Ayimbetov tarafından Erpolat cıravdan derlenmiştir. Ancak bunlar kısa varyantlardır. Aynı araştırmacı yine Erpolat Cırav'ın 1934 yılında destanın geniş varyantını derlemiş, bu varyantı 1937 yılında, Moskova'da kitap bütünlüğünde yayımlanmıştır. Destanın bu varyantı 1990 yılında *Amuderya* dergisinde, dizi hâlinde, yeniden yayımlanmıştır. K. Kayratdinov'un Erpolat cırav ve Kıyas cırav'dan derlediği destan metni, 1990 yılında K. Maksetov, M. Nizamatdinov, K. Membetnazarov tarafından baskıya hazırlanarak yayımlanmıştır.

Destanın Öteniyaz cırav, Cannazar cırav, Esemurat cırav, Cumabay cırav varyantları da tespit edilmiştir. Bu varyantlar Özbekistan Bilimler Akademisi Karakalpakistan Bölümü El Yazmaları Arşivine kayıtlıdır.

Edige destanı Özbek, Kazak, Tatar, Başkurt'lar arasında yaygındır. Özellikle Türkçe konuşan kavimler arasında, geniş bir coğrafyada yer almaktadır.

Destanın muhtevası:

Eziyz-Kubır denilen yataının olduğu yerde Baba Tuhlı Eziyz diye biri, bir gün, buradan akan suya üç güvercinin konduğunu görür. Bu güvercinler silkinip kız olur, yüzerler. Baba Eziyz onların güvercin donundaki giysilerini gizlice alır. Bu kızlar elbiselerini vermesi için ona yalvarırlarsa da o, aralarından birini aldığı takdirde giysilerini vereceğini söyler. Bunlardan en küçüğü bunu kabul eder, fakat dört şart koşar. Yürüdüğünde topuğuna bakmaması, suya girdiğinde onunla olmaması, onu kucaklamaması, cuma günü yıkandığında yanına yaklaşmaması durumunda onunla evleneceğini söyler. Evlenirler, fakat bir süre sonra Eziyz bunların hiçbirini yerine getirmez, sözünde durmaz. Peri kız çocuğunu Tuman hocaya emanet eder, uçar gider. Tuman hoca çocuğa bir süre bakarsa da padişah Toktamış, bunu öğrenir, çocuğu kendisinin gözetim ve himayesine alır. Bu çocuğa Edige adını koyar. Edige 14 yaşına gelir, yiğit bir delikanlı olur, yılkılara bakar, hatta yılının pir'i kabul edilir. Toktamış Han'ın eşi halkın ve padişahın ona olan sevgi ve saygısını kıskanır, öldürmeyi tasarlar. Toktamış Han'a, onu çekıştırmeye başlar. Padişah, hanımının kötölemelerinden etkilenir, Edige'yi öl-

dürmeye karar verir. Edige bunu sezer, oradan kaçar. Edige'yi geri götürmeye Kencembay dokuz atlı ile gelirse de, o direnir gitmez, Satemir Han'a sığınır. Satemir Edige'nin gelişine sevinir, bu arada Kara Elip devden kızı Akbilek'i kurtarmasını ister. Edige gider, Kara Elip devi öldürür, kızı kurtarır. Satemir Han kızını, malını ve mülkünü Edige'ye bırakır, Edige'nin bir çocuğu olur, büyür. Gider, Toktamış Han'ın yurduna yerleşir. Toktamış Han, Nuratdin'i sevmez, ona kötülük yapmayı düşünür, altı aylık yoldaki Soppashı Sıprğa Cırav'ı alıp gelmesini söyler. Nuratdin üçyüz altmış yaşındaki bu destancı Sopparlı Sıprğa'yı alıp gelir. Toktamış Nuratdin'in ölmediğini görünce kara kara düşünmeye başlar, onu nasıl öldürebileceğini düşünür. Ağay ile Toğay adındaki kişiler, bir ziyafet vermesini, Nuratdin'i sarhoş edip öldürmesini söylerler. Nuratdin'in dostlarından Angısın ile Tıngısın bunu duyar, hemen babası Edige'ye giderek konuyu iletirler. Edige, oğlunun öldürülmesinin plânlandığını duyunca hemen gelir.

Son anda ölümden dönen Nuratdin babasıyla birlikte ülkesine döner. Toktamış'ın zulmü her yanda duyulur. Satemir han, Edige ve Nuratdin birlikte, Toktamış'ı ortadan kaldırmak için atlanırlar, Noğay yurduna varır, Toktamış'a savaş hazırlıkları yapması için altı ay on gün zaman verirler. Savaş meydanında Toktamış yenilir, tahtını Edige'ye sunar, fakat Edige bunu kabul etmez, devlet kuşu uçuracağını, kuş kimin kafasına konarsa onun padişah olacağını söyler. Üç defa uçurulan devlet kuşu, üçünde de gelip Toktamış'ın başına konar.

Edige Toktamış'a tahtını verir, fakat hanlığının yarısını da alır.

Toktamış'ın halkı ondan kaçarak Edige'ye sığınır. Toktamış buna sinirlenir, Edige'ye savaş açar, yenilir kaçar. Nuratdin, Toktamış'ı izler, yakalar, öldürür. Toktamış'ın yanında yer alan Kencembay sağ kalabilmek için Nuratdin'e çok yalvarır, o da onu öldürmekten vazgeçer. Toktamış'ın kızı Tınıkey'i Edige'ye gönderir, "Toktamış'ın iki kızıydık, birimizi aldım, diğeri kaldık, yoksa yaşlandın mı" demesini söyler. Kız, söylenenleri yapar. Edige bu söze içerlenir, Toktamış'ın bu kızını da alır. Öte yandan Nuratdin Toktamış'ın kellesini babasına getirip göstermek üzere yola çıkar. Yolda babasının Tınıkey'i aldığını öğrenir, çok sinirlenir eve gelir. İndikten sonra elindeki kamçıyla atına hızla vurur,

kamçı elinden fırlar, gider babasına değer, Edige'nin gözü çıkar. Nuratdin yaptığından utanır, yurdunu terk eder, Peren padişahının ülkesine gider.

Bu ülkede büyük bir dev vardır. Her gün bir koyun ile bir kızı yemektir. Sıra padişahın kızına gelmiştir. Padişah, kızını kim kurtarırsa ona vereceğini söyler. Nuratdin devı öldürtür, padişahın kızını alır, biri oğlu olur. Bir zaman sonra Edige oğlu Nuratdin'in sağlık haberlerini işitir, onu affeder, baba oğul birbirine kavuşur, küslük biter.

Bilim adamları, destanın XIV. yüzyıl Altın Orda devlet ve sosyal hayatının bir sonucu olarak oluştuğu kanaatindedirler. Destan kahramanları Edige, Toktamış ve Satemir'in tarihte var oldukları bilinmektedir. Ancak halk yaratısı olduklarından bunlara tarihî gerçekliği delil göstermek mümkün olmamaktadır. Destan tarihi kahramanlara halkın bakış tarzını vermektedir.

Destandaki tarihî gerçeklik hakkında Bartold, A. Y. Yakubovskiy, İ. A. Veliaev, V. M. Cirmünskiy ve B. D. Grekov genişçe söz etmektedirler. K. Ayembetov, O. Kocurov, N. Devkaraev, K. Maksetov, K. Bayniyazov, E. Alimov ve T. Niyetullaev ise destanın Karakalpak folkloru içindeki yeri konusunu işlemişlerdir.

Er Ziyvar

Karakalpak kahramanlık destanlarından biridir. Destanı, Kurbanbay Cırav'dan S. Beknazarov ve G. Esemuratov derlemiş, 1958 yılında kitap hâlinde yayımlamışlardır. Bu metin, 1981 yılında, "Karakalpak Folkloru" serisinin IX. cildinde, K. Maksetov, G. Esemuratov, A. Kocıkbaev tarafından hazırlanarak yeniden bastırılmıştır. Özbekistan Bilimler Akademisi Karakalpakistan Bölümü El Yazmalar Arşivi'nde dört nüshası daha bulunmaktadır.

Kısaca muhtevası:

Harezin ülkesinde, Akcürim denilen şehirde Hasen adlı bir Han vardır. Kal-muk hanı Tahtapolat, Harezin'i almak üzere on altı bin askeriyle sefere çıkar. Hasen Han, Tahtapolat'ın ülkesini zapt etmeye geldiğini öğrenince halkını toplar, onlara nasıl hareket edileceği konusunda istişarede bulunur. Hasen Han'ın çocukları Ziyvar ile Canay bu zor durumu işitirler.

Ziyvar düşmana karşı atlanır. İki ordu karşı karşıya gelir. Kalmuk pehlivanı Akkozi ile Harezmi pehlivanı Akcünis teke tek karşılaşır, Akkozi yenilir. Kalmuk beyleri Abahan ve Arsarı Tahtapolat'tan savaşı durdurmasını isterlerse de Tahtapolat bunu kabul etmez.

Bu beyler Tahtapolat'ı yakalayarak Hasen Han'a getirirler. Hasen Han, Tahtapolat'ı öldürür, Kalmukları yener, Kalmuk ülkesine ise Abahan'ı padişah yapar. Oğlu Canay'ı başvezirliğe getirir, ona bir kahramanın kızı olan Aktamak'ı alır. Ziyvar ise peri kızı Aynacamal'ın güzelliğini işitmiş, ona âşık olmuştur. Bu kızı bulmak için yollara düşer, yolda çok zorluklar görür. Onu alabilmek için büyük mücadelelere girer, sonunda isteğine kavuşur. Bu arada kardeşi Canay ile Kalmuk padişahı Abahan savaş hâlinindedirler. Ziyvar savaşa girerek Kalmukları yener. Destan, Kalmukları ile Harezmîlerin huzur içinde yaşamalarıyla biter.

Destanda, dış düşmana karşı, vatanın korunması ideali, Harezmîler ile Kalmukların savaşı, kahramanın ülkesini korumak ve sevgilisini bulmak için yaptığı mücadele işlenmektedir. Destan hakkında N. Devkaraev, İ. Sağıytov ve K. Maksetov'un çalışmaları bulunmaktadır.

Er Şora

Karakalpak kahramanlık destanlarından biridir. Bu destanın Kazak, Nogay ve Tatarlar arasında da varyantları bulunmaktadır.

Kısaca muhtevası:

Müslüman ülkenin birinde, Nogay yurdunda, Sultan Sancar vaktinde Narikbay denilen zengin bir adam vardır. Bunun çocuğu yoktur. Tanrı'dan, evliyalardan çocuk diler, bir oğlu, bir kızı olur. Oğluna Şora, kızına Gümisay adını koyar. Bunlar büyür, okula giderler. Şora 14 yaşına geldiğinde bir yürüyüş esnasında farkında olmadan yurdundan çıkmış olur. Yolda Aydar adında biriyle karşılaşır, onunla dost olur. Aydar onu Közmambet Han'a gönderir. Bu arada Er Şora'nın atı Şubar At öltür. Omarhan, Er Şora'ya hem at, hem de silâh verir. Er Şora, Omarhan'a hizmet eder, padişah ona kızı Karlığaş'ı verir. Kalmuklara karşı savaşan Omarhan'ın yanında yer alarak birçok kahramanlıklar gösterir, onları yener, Karlığaşla mutlu bir ömür sürer.

Er Kosay

Karakalpak kahramanlık destanlarından biridir. 1940 yılında S. Mevlenov ve Ş. Hocaniyazov tarafından Kurbanbay cıravdan derlenmiştir. 1987 yılında *Karakalpak Folkloru* serisinin XVII. cildinde yayımlanmıştır.

Kısaca muhtevası

Kalmuklar, Nogay ülkesini basar, alırlar. Bunun üzerine Nogaylar Harezmi ülkesine sığınır. Burada Enbekşil adında bir şehir yaparlar. Bu arada Nogay kahramanları Aykökşe, Künkökşe Kalmuklar'ın tutsağıdır ve onların ellerinde ölür. Er Kökşe arkadaşlarının öcünü almaya ant içer. Kalmuk'un insan yiyen Koblandı, Ayda, Kayda, Bayla adlı devlerini öldürürse de başka bir savaşta ölür. Oğlu Er Kosay babasının kanını almak için yola çıkmaya hazırlanırken, annesi Alevşe, önce Ağımbay'ın kızı Kansulıv ile evlenmesini, daha sonra yola çıkmasını rica ederse de, Er Kosay buna taraftar olmaz, öcünü aldıktan sonra gelip evleneceğini söyler. Öte yandan Kansulıv'ın babası da kızını Er Kosay'a, yetim olduğunu öne sürerek vermek istemez. Er Kosay'a âşık olan Kansulıv, onun evliliği geçici de olsa reddetmesine sinirlenir, yanındaki yiğitleri onunla birlikte Kalmuklarla savaşa gitmesini engeller. Er Kosay tek başına gider. Kalmukların devi Koblandı, Karahan ve Tacpolat'ı öldürür. Kalmuk hanı Abahan, Er Kosay'a yalvarır, ölümden kurtulur, tacını, tahtını ve kızını ona verir. Er Kosay ülkesine döner, nişanlısı Kansulıv'ı da alır, rahat bir devran sürer.

Ersayım

Karakalpak kahramanlık destanlarından biridir. Kurbanbay cıravdan derlenen varyantı *Karakalpak Folkloru* serisinin XX. cildinde, 1990 yılında yayımlanmıştır.

Kısaca muhtevası:

Harezmi ülkesi, Akcurin şehrinde, Alevşe hanın yönetiminde olan Kuladin'in Ersayım adlı kahraman bir oğlu vardır. Alevşe han vezirlerinden ülkesindeki kahramanları toplamalarını ister. Vezirler Ersayım'ı da bulur, saraya getirirler. Ersayım, Harezmi'yi dış düşmanlara karşı korur. O, Sarıhan padişahı yedi yıldan beri zorlayan Kızılhan'dan da korur. Sarıhan padişah, kızı Aksüngil ile Ersayım'ı evlendirir.

Kanşayım

Karakalpak halk destanlarından biridir. Bu destanın elimizde sadece Kurbanbay cırav varyantları bulunmaktadır. Kanşayım destanı ilk defa O. Hocaniyazov tarafından derlenmiştir. O Hocaniyazov, Kurbanbay cıravdan derlediği bu varyantı 1958 yılında yayımlamıştır. Destan, *Karakalpak Folkloru* serisi içerisinde de basılmıştır. Destanın yine Kurbanbay Cırav'dan tespit edilen ikinci varyantı K. Maksetov tarafından derlenmiştir, ancak bu varyant henüz yayımlanmamıştır.

Kısaca muhtevası:

Sardaklı ülkesi, Kazayaklı boyunda yetmiş yaşında Han Süleyman diye biri vardır. Bunun Abdullah adlı oğlu, Kanşayım adlı bir kızı bulunmaktadır. Han Süleyman, kızı Kanşayım'ı molla Müşkil'e emanet eder, oğlu Abdullah ve hanımı ile Kaabağ'a gider. Molla Müşkil kıza karşı kötü niyet besler, ona sahip olmak isterse de, Kanşayım ona bir hile yaparak elinden kurtulur. Molla Müşkil, Han Süleyman'ın dönmek üzere olduğunu öğrenince, yaptıklarının açığa çıkması için Kanşayım'dan önce davranır, yola çıkar. Kanşayım'ı babasına kötüler, onun kötü niyetli bir kız olduğunu bildirir. Molla Müşkil'e inanan Han Süleyman, oğlu Abdulla'ya Kanşayım'ı öldürmesini buyurur. Kanşayım'ı alıp çöle götüreren ağabeyi, onu öldürmez, giysisini kana bulayarak babasına getirir, Kanşayım'ı öldürdüğünü söyler. Kanşayım çölde ne yapacağını, nereye gideceğini bilmeden kara kara düşünürken, av avlayan Elpen ülkesinin kahramanı Abdirahman onu görür, alıp götürür. Kanşayım başından geçenleri tek tek anlatır, Abdirahman kızla evlenir, Askar ve Mamut adlı iki oğlu olur. Elpen ülkesinin padişahı Babahan, kahraman Abdirahman'ı, Sardaklı ülkesinin padişahı Temirhan'la savaşmaya gönderir.

Temirhan tarafında yer alan Kanşayım'ın ağabeyi Abdullah ile Abdirahman teke tek vuruşmaya çıkarlar. Fakat her ikisi de bir türlü birbirine kılıç çekemez, dost olurlar. Abdirahman hanımı Kanşayım'ı alır, gelir. Kanşayım, molla Müşkil'in ihanetini açığa vurur, Han Süleyman ve annesi kızını bağrına basarlar. Molla Müşkil öldürülür.

Destan hakkında K. Maksetov ve İ. Sağıtov'un değerlendirmesi bulunmaktadır.

Kitabı Dedem Korkut¹

Türkçe konuşan halkların orta asırdaki kahramanlık destanlarından biridir. Korkut dedenin akıl vermelerine dair yazmadır. Rusça, Almanca, Türkçe ve İtalyanca olarak yayımlanmıştır. V.V. Bartold, eser üzerinde otuz yıl kadar (1890-1920) çalıştı. Fakat çalışması sağken yayımlanamadı. 1950 yılında Azerî bilim adamları G. Araslı ve M. Tahmasiab Bartold'un çevirisini hazırlayıp yayımladılar (Dede Korkut, Bakû 1950). V. V. Bartold'un çevirisi 1962 yılında V. M. Cirmünskiy ve A. N. Kononov'un bilimsel değerlendirme ve ön sözleriyle yayımlandı (Kigo Moego Deda Korkuta, Moskova - Leningrad 1962).

Bu destan on iki bölümden ibarettir. Bu bölümlerin her birinde bir destan verilmektedir. Bu destanlardan biri *Dersehan oğlu Bogaç Han Hakkında Kosık* adıyla bilinmektedir. Bu bölümün muhtevası şöyledir:

Bayundurhan bir toy verir. Davet ettiği misafirlerin çocuğu olmayanlarını kara eve kondurur, hizmet etmez. Dersehan buna çok kızar, Tanrı'dan bir çocuk vermesini diler. Dileği kabul olur, Tanrı ona bir oğul verir. Korkut Ata gelir, çocuğa Bogaç adını verir. Bogaç; kahraman, yiğit yürekli biri olur. Dersehan'ın kırk yiğidi onu kıskanır, babasına kötülerler. Dersehan bu sözlere inanır, onu ava götürür, oklar. Bunu işiten annesi gelir, çocuğunun yaralarını sütiyle sağaltır. Dersehan'ın kırk yiğidi Bogaç'ın sağ olduğunu öğrenince Dersehan'ı öldürmek isterler, fakat Bogaç gelir, babasını kurtarır.

Salor Kazan'ın Evi'nin Nasıl Yağmalandığı Hakkında Kosık bölümü kısaca şöyledir:

Salor Kazan doksan yiğidi ile şarap içer, hepsi sarhoş olur. Bunu fırsat bilen düşmanlar gelir, yurdunu basar, halkını, hanımı Burla Hatun'u, oğlu Uruz'u ele geçirir, köle olarak alır giderler. Düşman padişahı Şyuklı Salor Kazan'ın karısına kötülükler düşünür, fakat hangisinin Salor'un hanımı olduğunu bilemez. Tut-sak kadınların hepsi de Burla Hatun'u ele vermek istemez, "Salor Kazan'ın hanımı benim" diyerek onu korumaya çalışırlar. Şyuklı Burha Hatun'u tanıyabil-

¹ Yazıda; kitaptan bahsedilirken "Korkut", metin içerisinde ise "Korkıt" şekli tercih edilmektedir. Ayrıca kitaba düşülen notta "Bu bölümlerin her birinde bir destan verilmektedir. Biz bunların tümü yerine üçünün özetini vermekle yetineceğiz" denilmektedir (A.A.Ç.).

mek için hileye başvurur. Uruz'u soyar annesi Burla Hatun'un ortaya çıkmaması durumunda, Uruz'u kızartacağını söyler. Annesi dayanamaz, oğluna gider, "senin ölümünü görmektense bu adama varayım mı?" diye sorar. Uruz bunu kabul etmez, ölümün daha hayırlı olacağını söyler. Bu arada Salor Kazan gelir, hepsini kurtarır.

Bamsı Beyrek Hakkında Kosık bölümü kısaca şöyledir:

Buyundurhan'ın Bayburabek adlı beylerinden birinin çocuğu olmaz. Bayundurhan yiğitlerine, Baybura'nın evlâdı olması için Tanrı'ya yakarmalarını ister. Dilekleri kabul olur, Baybura'nın bir oğlu olur. Korkıt baba gelir ona Bamsı Beyrek adını koyar.

Bamsı Beyrek büyür, Baybidcanbek'in kızı Banuçecek ile karşılaşır. Banuçecek yapacakları yarışmada kazanması durumunda Beyrek'e varacağını söyler. Bunlar; at yarıştıracak, ok atarak, güreşerek yenişmeye çalışırlar. Sonunda Beyrek kızı yener, ona nişanlılığın belgesi olarak yüzük verir, babasına gider, kızı istemesini söyler. Banuçecek'in Karçar adlı bir ağabeyi vardır. Kardeşini istemeye gelenlerden bin at, bin deve, bin koyun, bin kuyruksuz it başlık ister, eğer bunları vermeyen olursa öldüreceğini belirtir. Korkıt baba gelir, istediğinin hepsini getireceğini söyler. Bamsı Beyrek, Korkıt babanın yardımıyla kızı alır. Bu arada Banuçecek'e gavur padişahı da âşıktır. Toy sırasında gelir, Bamsı Beyrek'i tutsak eder, alır götürür, zindana atar. Bamsı on altı yıldır tutsaktır. Kimse ondan haber alamaz. Karçar, Bamsı'nın ölüm haberini getirene kardeşini, diri haberini getirene ise büyük dünyalık vereceğini duyurur. Yartaçuk Bamsı'nın yalandan ölüm haberini getirir. Amacı Banuçecek'le evlenmektir. Bu arada gavur padişahının kızı Bamsı'ya âşık olur, onu gizlice zindandan çıkarır. Bamsı evine döner, hanımının toyuyla karşılaşır. Banuçecek'in kavlinde durduğunu öğrenir, Yartaçuk'u öldürür. Evine, ailesine, yurduna kavuşur.

Karakalpıklar arasında Korkıt Baba'nın sözleri, ona bağlı efsaneler genişçe yer almaktadır. "Korkıt'ın Sözü", "Korkıt Baba'nın Kopuzu Nasıl Çaldığı" hakkında efsaneler vardır. "Kitabı Dedem Korkut" edebî hatırası, Karakalpıklar arasında, halk içinde, birçok unsuruyla yaşamaktadır.

Koblan

Karakalpak kahramanlık destanlarından biridir. Destanda ülkenin ve halkın dış düşmana karşı korunması ve onlarla mücadele ele alınmaktadır.

Destanın ilk Karakalpak varyantı, İ. A. Belyaev tarafından, 1903 yılında Kıpçaklarda İmamkuli denilen kişiden derlenmiştir. Destanın başka varyantı 1940 yılında N. Capakov tarafından Esemurat cıravdan derlenmiştir. Bu derleme 1941 yılında yayımlanmıştır. Bundan başka Arzımbet cırav, Keram cırav, Nağım cırav, Davletmurat cırav, Askar cırav, Cenibek Askarov varyantları bulunmaktadır. Bu varyantlar içinde Esemurat cırav varyantı 1941, 1959, 1981 yıllarında basılmıştır. Destan Rusça'ya da çevrilmiştir. Destan hakkında A. K. Borovkov, M. Evezov, N. Devkaraev, İ. Sağıyov, O. Kocurov, K. Maksetov vb. bilim adamlarının değerli çalışmaları bulunmaktadır.

Kısaca muhtevası:

Evlâdı olmayan Kıdırbay, hanımı ile birlikte Tanrı'ya, evliyalara yakarır, evlât diler. Annesi kaplan yüreği yer. Dilekleri kabul olur. Koblandı doğar. Koblandı, delikanlılık çağına gelince Kalmuklardan Seydimhan'ın kızı Kurtkasuluv'un destansı güzelliğini işitir, onun için yola düşer. Yolda, bir kıza sataşmakta olan pehlivanları görür. Onları yener, Kurtkasuluv'u alır, ülkesine döner. Kendi ülkesinin padişahı Akşahan, Koblandı'dan çok korkmaktadır, onu yok etmek istemektedir. Bunun için plân yapar, onu uzaktaki devî yok etmek üzere gönderir. Koblan, Böke devî öldürür. Bundan sonra Köbikli dev ile çarpışır, bu devî ancak Kurtka'nın ağabeyi Karaman'ın yardımıyla öldürebilir. Akşahan bu kez onu Devkempir ve Şarıklı devlere gönderir, Koblan onları da öldürür. Bu arada baş düşmanının Akşahan olduğunu düşünür, onu da ortadan kaldırır. Yiğitliği ile tanınan Kızpalvan ile vuruşur, onu yener ve onunla evlenir.

Destanın yaratıldığı devir hakkında çeşitli fikirler öne sürülmektedir. Bazı bilim adamları, destanın XIII. -XIV. asırlarda yaratıldığını, Kıpçaklar ile Kalmuklar arasındaki mücadelenin destanlaştığını ifade etmektedirler.

Kurbanbek

Kurbanbek cıravdan, 1938 yılında, S. Mevlenov, Ş. Hocaniyazov tarafından derlenen bu destan, 1961 yılında yayımlanmıştır. Kurbanbek cırav varyantı *Ka-*

rakalpak Folkloru serisinde de, 1981 yılında yayımlanmıştır. Dış düşmanlara karşı mücadele esası üzerine temellendirilmiştir.

Kısaca muhtevası:

Nogay ülkesinde Karabay denilen yiğidin Kurbanbek adında bir oğlu vardır. O, öylesine bir kahramandır ki ok atılsa yetişemez, kılıç vurulsa kesmez. Sevddiği kız Meliyka'yı almış, rahat bir hayat sürdürmekteyken padişah Şeyirhan'ın onu öldürmek, halkını esir etmek düşüncesinde olduğunu duyar. Onunla günlerce çarpışırlar. Kardeşi Maksım kız Şeyirhan'a âşıktır, gizliden gizliye Şeyirhan'a yardım etmektedir. Kurbanbek, hasta durumdaki halkını iyileştirmek amacıyla çok zorluklardan sonra Abıhayat, Abıamzam ve Abıpalbek sularını getirir, onları sağlıklarına kavuşturur. Şeyirhan ve kardeşi Maksım kız öldürür.

Destan hakkında K. Maksetov'un çalışması bulunmaktadır.

Kırk Kız

Karakalpak kahramanlık destanlarından biridir. Destanın başlıca özelliği kahraman kızların yurtlarını düşmanlara karşı korumaları, bu yolda mücadele etmeleridir.

Kısaca muhtevası:

Türkistan'ın Nogay yurdunda Allayar adında zengin adamın altı oğlu, Gülayım adlı bir kızı vardır. Bu kız, yanına kırk kız daha alarak Miyvalı denilen yerde bir şehir yapar, orada savaş oyunları öğrenir, halktan ayrı yaşar. Kalmuk hanı Surtayşa, Nogay yurdunu basar, halkı esir eder, alır götürür. Yurduna dönen Gülayım bu manzara karşısında dayanamaz, Kırk Kız ile birlikte, Kalmukların peşine düşer, ona Harezmi yiğidi Arslan da katılır. Gülayım, Kalmuk ülkesine gelir, Surtayşa'yla savaşır, onu öldürür, halkını esaretten kurtarır. Arslan'la evlenir. Arslan'ın ise başı Harezmi padişahı Nadirşa ile derttedir. Nadirşa, Arslan'ın kardeşi Altınay'a âşıktır. Harezmi'de kötülük yapmadığı kimse kalmamıştır. Gülayım ve Arslan elbirliği yaparak Nadirşa'yı yener, onu öldürür, Altınay ve Harezmi halkını zulümden kurtarırlar. Düşmanlarını tek tek ortadan kaldırır.

Bilim adamları, destanın XVII. -XVIII. asrın tarihî olayları ile kişi ve yer adlarına uygun düştüğünü belirtmektedirler. Kalmukların Türkistan ve Harezmi'i

basması, İran şahı Nadirşa'nın XVIII. asırda Harezm'i basıp alması tarihî gerçektir.

Destan hakkında N. Derkaraev, İ. Sağitov Ö. Kocurov, K. Maksetov'un çalışmaları bulunmaktadır.

Destanın Kurbanbay cırav, Kıyas cırav varyantları derlenmiştir. Kurbanbay cıravın verdiği bilgilere göre destanı, XVIII. asırda Ciyen cırav hazırlamıştır. Destan dilden dile geleceğe aksetmiş, destanı sırasıyla Kazakbay cırav, Ciyemurat cırav, Halmurat cırav ve son olarak da Kurbanbay cırav bir öncekinden öğrenmişlerdir.

“Kırk Kız” destanı Sedirbay Mevlenov ve Şemset Hocaniyazov tarafından, derlenmiştir. A. Begimov ise 1940 yılında destanın bir başka varyantını tespit eder, bu varyant 1944 yılında ilk defa basılır. 1956 yılında basılan destan, 1980 yılında *Karakalpak Folkloru* serisinde yayımlanır. Destan; Rusça, Özbekçe, Kazakça'ya çevrilmiştir.

Mespatşa

Karakalpak halk destanlarından biridir. Bu destanda âşk ve kahramanlık teması birlikte yürütülür.

Destan ilk defa 1934 yılında Töre cıravdan, K. Ayımbetov tarafından derlenmiştir. Bundan başka Ebdimurat cırav, Kıyas cırav, Kayıpnazar cıravdan derlenmiş varyantları da bulunmaktadır. Ebdimurat cırav varyantı 1940 ve 1982 yılında yayımlanmıştır.

Kısaca muhtevası

Buhara ülkesi, Keneges bölgesinde Ebdikerim adında zengin bir adam vardır. Bunun evlâdı olmamaktadır. Tanrı'dan bir evlât diler, bu dileği kabul edilir, bir oğlu olur. Ebdikerim oğluna Mespatşa diye ad koyar.

Mespatşa büyür, yakışıklı bir delikanlı olur. Düşünde Ayparşa adında dünya güzeli bir kız görür. Mespatşa kıza duyduğu aşk yüzünden yollara düşer, onu aramaya başlar. Ayparşa Şırşık deryası boyunda, Tamo denilen bölgede yaşayan Labakbay adındaki zengin bir adamın kızıdır. Mespatşa Ayparşa'yı alır, ülkesine dönerken yolda, Kalmukhanı Babahan ile karşılaşır, savaşırlar. Savaşta bü-

yük kahramanlıklar gösterir, Babahan'ı yenerler. Mespatşa ülkesine dönmek üzere hazırlanırken Orazalı Han, onun üzerine Alanğasar devî gönderir. Vuruşmada Mespatşa yaralar alır, Ayparşa yakalanır. Ayparşa'nın burada bir oğlu, bir kızı olur. Öte yandan Mespatşa'nın babası Ebdikerim gelini ve oğlu hakkında haberler alır. Orazalı Han'ın ülkesine gelerek gelini ve torununu kaçırrır. Orazalı Han ordusunu toplayarak bunların peşine düşer. Aralarında büyük bir savaş olur, Ayparşa Orazalı ve ordusunu yener. Yaralı Mespatşa'yı da alır, ülkelerine dönerler.

Destanın baş kahramanı Mespatşa ve Ayparşa'dır.

Oylardan hareketle bilim adamları K. Ayımbetov ve O. Kocurov, destanın Nogay devrini yansıttığını ifade etmektedirler. A. Eliyev, K. Membetnazarov, A. Kerimov, T. Niyetullaev ise destanın XVII. -XVIII. asır sosyal ve tarihî hayatını yansıttığını ve bu çerçevede oluştuğunu öne sürerler.

Destan hakkında İ. Sağıytov, K. Maksetov, A. Eliyev, A. Tecimuratov, A. Karimov, K. Membetnazarov, T. Niyetullaev'in değerli çalışmaları bulunmaktadır.

Sayathan-Hemire

Karakalpak halk destanlarından biridir. Bu destan Türkmen, Azerî, Özbek ve Kazak Türklerinde vardır.

Karakalpak halk bahşlarından Akımbet, Muvsa, Süyev, Capak, Eşan vb. bahşların destanı bildikleri ifade edilmektedir. Elimizde Cuman bahşı, Emet bahşı varyantları vardır. Cuman bahşı varyantını onun çırağı Minel Matsapayev'den M. Nizamatdinov derlemiştir. Bu varyant *Karakalpak Folkloru* serisinin XIV. cildinde yayımlanmıştır.

Kısaca muhtevası:

Hazar yurdunun Gencikarabağ şehrinde Âşık Ahmet ve Seydahmet adında iki dost vardır. İkisinin de evlâtları yoktur. Tanrı'ya evlât vermesi için yazarlar. Dilekleri kabul edilir, Âşık Ahmet'in bir oğlu olur, adını Hemiracan; Saydahmet'in bir kızı olur, adını Serbinan koyar.

Bu çocuklar okula birlikte giderler, birlikte oynar, birlikte büyürler. Ergenlik çağına gelince evlenirler. Hemire rüyasında peri kadar güzel bir kız görür, ona

âşık olur, bunun için yollara düşer. Âşık Ahmet'de oğlunu yalnız bırakmaz. Bunlar gide gide Temirkanlı yurduna, padişah kızı Gülzar'ın bağına varırlar. Emircan, burada çok kalmaz. Çok yol kat ettikten sonra Mehmethan padişahın kızı Sayathan perinin bağına varırlar. Sayathan da düşünde Hemire'yi görmüş, ona âşık olmuştur. Bunlar birbirleriyle görüşür, evlenirler. Hemire'nin babası yurduna döner. Hemire ile Sayathan altı ay zevk ve sefa içinde yaşarlar. Hemire yurdunu, halkını, karısı Serbinaz'ı özler, dönmeye karar verir. Sayathan onun yalnız dönmek istemesini bir türlü kabul edemez, ağlar durur. Bu arada Serbinaz'ın ölüm haberi gelir. Sayathan'ı alarak baba ocağına döner, burada yeni bir toy yapar, muradına erer.

Hacı - Girey

Karakalpak kahramanlık destanlarından biridir. Yurdun, halkın korunması ideali üzerine temellendirilmiştir. Destanı, Kurbanbay cıravdan, 1939-1941 yıllarında, Sayıpazar Beknazarov derlemiştir. Bu varyant, 1987 yılında *Karakalpak Folkloru* serisinin XVII. cildinde yayımlanmıştır.

Kısaca muhtevası

Harezm yurdu, Kahat şehrinde Babahan padişahın Kızır adında bir veziri vardır. Babahan padişah bir gün vezire, kendine karşı gelen insan olup olmayacağını sorar. Vezir Kızır, Manğıt yurdunda Girey adında kahraman birinin var olduğunu söyler. Bu kahraman, sözünün eri, yiğit bir insandır. Girey'i aldatıp yok etmek isteyen Kalmuk padişahı Toksavıl, onu pehlivanı Alşağır'a öldürtmek ister. Girey bunu sezer, Alşağır'ı ve diğer düşmanları öldürür, ülkesine döner.

Hurliha - Hemire

Karakalpak halk destanlarından biridir. Cuman bahşının oğlu Canabay Cumanov'dan derlenmiştir. Ayrıca S. Sadıkov ve Medireyim Matcanov varyantları mevcuttur. M. Matlanov varyantı 1986 yılında *Karakalpak Folkloru* serisinin XV. cildinde yayımlanmıştır. Destanın Kazak, Türkmen ve Uygur varyantları bulunmaktadır.

Kısaca muhtevası

Mısır şehrinde Kısırav adında bir padişah vardır. Bunun evlâdı yoktur. Tanrı'dan evlât diler, tahtını bırakır, Mekke'ye, Medine'ye gider. Büyük hanımı iki

oğul, küçük hanımı bir oğul, bir kız doğurur. Oğlunun adını Hemire, kızının adını Gülcemiyla koyar. Kısırav padişah düşünce bülbülgiya'yı görür, âşık olur. Çocukları kuşu izler, Şınmaşın'a giderler. Yolda Hemire'nin düşüne Aliy Şahımerdan ile Hazreti Aliy gelir. Onlar Hemire'nin sevgilisinin Hurliha olduğunu söyler. Hemire, Hurliha'yı bulmak için yollara düşer. Yolda bir bağa rastlar. Bu bağa bir tutu kuşun geldiğini görür. Tuti kuş silkinir bir kıza dönüşür. Bu kız, Hemire'nin düşünde gördüğü Hurliha'dır. Pirler gelir, ikisinin nikâhını kıyar giderler. Hurliha, Hemitavık adlı dev aracılığı ile Semen bağda, bir sandıkta olan bülbülgöya kuşunu getirtir. Hurlihan'ın kardeşi Hurlizapıran bülbülgöyanın insanoğluna gittiğini anlar, Kakmus adlı devi gönderir. Kakmus Hemire'yi kucaklayıp göğe uçar, iki dev semada çarpışmaya başlarlar. Hemire devden kurtulur, kendisini yere atmak ister. Hemire'nin atlayacağını önceden sezen Hurliha'laçın kuşu olur, uçar, onu yere indirir. Bülbülgöya Hurlizapıran'ın elinde kalır. Hurliha Hurlizapıran'a saldırır, onu kurtarır. Hurlizapıran Hemire'ye âşık olur. Hurliha bülbülgöyayı Hemire'ye verir, saçlarından da yanında bulundurması için birkaç tel hatıra bırakır, onu ülkesine gönderir. Yolda karşılaştığı iki ağabeyine yardım ederse de, onlar buna kötülük eder, gözlerini çıkarırlar, bir kuyuya atar, Bülbülgöya'yı alır babalarına götürürler. Kısırav padişah olan biteni sezmektedir. Hemire'yi kuyudan çıkarır, yüzüne Hurliha'nın saçını kapatır. Hurliha çıkar gelir, gözlerini yerine yerleştirir. Kısırav padişah Hemire'ye tahtını verir. Hurliha ile Hemire'nin büyük toyları olur, mutluluk içinde yaşarlar.

Şaryar

Bilim adamları bu destanın halk hayatını en iyi yansıtan halk destanı olduğunu ifade etmektedirler. Bu destan, masal formunda kurulmuştur. Karakalpak destanları içinde olağanüstü motifleri içinde en çok barındıran destandır.

Destan'ın Nurabılla cıravın çirakları tarafından söylenen varyantları tarafımızca bilinmektedir. Kulmambet cırav, Esemurat cırav, Öteniyaz cırav, Kıyas cırav, Cumabay cırav varyantları derlenmiştir.

Bunlardan E. Şamuratov tarafından derlenen Kulemet cırav varyantı en kapsamlısıdır. Bu metin 1959 yılında basılmıştır. S. Seversçov'un çevirisiyle Rusça olarak da yayımlanmıştır. Destanın diğer varyantları H. Tecimuratov, K. Ebibul-

laev, R. Hocambergenov, K. Maksetov, K. Membetnazarov tarafından tespit edilmiştir.

Kısaca muhtevası:

Şahiydarap adındaki bir padişahın evlâdı olmaz. Dokuz hanım alırsa da bu isteğini gerçekleştiremez. Sonunda tacını, tahtını bırakır, yollara düşer. Giderken oturup çarık yapan üç kızın istemeden sözlerini işitir. Bunlardan büyük ve ortanca kız padişahın kendilerini alması durumunda ona ekonomik olarak önemli şeyler yapacaklarını söylerler. Küçük kız ise padişahın kendisini alması durumunda kendisine bir oğul ve bir kız doğuracağını söyler. Padişah yeniden tahtına oturur, adı Gülşaran olan bu kızı alır. Dokuz ay sonra bir oğul ve bir kızı olur, fakat o doğum esnasında çıkar gider. Padişahın diğer dokuz hanımı Gülşaran'ı kıskanır, ona kötülük düşünürler.

Onun çocuklarını alır, koynuna bir kedi, bir de köpek yavrusu koyarlar. Padişah eve gelir, hanımın kedi ve köpek doğurduğunu sanır, onu zindana atar. Öte yandan çocukları bir dağa götüren ihtiyar Mestan, onları öldürmek üzereyken dağ dile gelir, onları öldürmemesini ister. O da çocukları yol ağzına bırakır gider. Çocukların gömleğini kana boyar. Dokuz kadına giderek onları öldürdüğünü söyler. Çocukları geyik emzirir, onlara bakar. Bunu gören Şasıvar Han'ın kölesi çocukları alır, Han'a götürür. Şasıvar, Encim ve Şaryar'ı evlât edinir. Şaryar'ın diri olduğunu öğrenen kadınlar onu öldürtmek isterler. Fakat, o kardeşi Encim'in yardımıyla bütün hilelerden kurtulur, annesini zindandan kurtarır, annesini zindanda besleyen çobana kardeşi Encim'i verir, kadınları ve ihtiyar Mestan'ı öldürtür. Babası yaptığı hatayı anlar. Ailece mutlu bir hayat sürdürürler.

Destanın olumlu kahramanları Şaryar, Encim, Gülşara, Darapşa, Casıvar padişah ve çobandır. Olumsuzları ise; dokuz kadın, ihtiyar Mestan, Kodar Kul tipleridir.

Bilim adamları destanın orta asırda türetildiğini ifade etmektedirler. Hayal unsurlarının fazlalığı, perilerin varlığı, fantastik yapı, dua yoluyla taş kesilme vb. motiflerin çokluğu destanın eski devirlerde türetildiğini gösteren delillerdir denilmektedir.

Yusuf - Ahmet

Karakalpak halk destanlarından. Destanın Karakalpak kıssahan ve bahşılarının söylediği altı varyantı derlenmiştir. Özbekistan Bilimler Akademisi Karakalpakistan Bölümü El Yazmaları Arşivi'nde bu varyantlar korunmaktadır. Bunlardan Emet Tariyhev ile K. Habibullaev'in derlediği varyant, 1986 yılında *Karakalpakistan Folkloru* serisinin XVI. cildinde, ilk defa bastırılmıştır. Destanın Türkmen, Özbek, Azerî, Kazak Türkleri varyantlarının olduğu bilinmektedir.

Kısaca muhtevası:

Ispahan şehrinde Bozuğlan adında bir padişah vardır. Bu padişahın Elibek ve Bağibek adında iki serdarı bulunmaktadır.

Bozuğlan bunlara kardeşlerini verir. İkisinin de oğlu olur. Elibek oğluna Yusupbek, Bağibek ise oğluna Ahmetbek diye ad koyar.

Bozuğlan yeğenlerine on bin evi içindeki eşyalarıyla verir. Bu çocukların mal varlığı böylece birden bire gelişir. Bu çocuklar büyürler. Bozuğlan'ın serdarları bunları kıskanır, padişaha kötülerler. Bozuğlan bunlara inanır, yeğenlerine ülkesinden göçmelerini bildirir. Bunlar on bin eviyle Badahşan'a göçerler. Hiyva Han'ı Eralı bu yiğitlerin geldiğini işitince bir elçi gönderir, kendi ülkesine davet eder, tahtını bunlara sunar. Yusupbek tahta oturmayı kendine lâıyk görmez. Eralı kızlarını bu iki kardeşe verir. Yine Harezmi şehrini Yusupbek'e, Harazis şehrini Ahmetbek'e verir. Bu arada Şınmaşın padişahı düş görür. Düşünü Baba Kambar'a yorumlatır. Baba Kambar'ın yorumuna göre Yusup ile Ahmet Şınmaşın'a gidecek, bu ülkeyi zapt edeceklerdir. Şınmaşın padişahı Gözzaşu bunu işitince her yana haber salar, Yusup'u getirene yurdunun yarısını ve kızını vereceğini bildirir. Mirzamambet adındaki kişi bu işi başaracağını söyler. Şınmaşın ile Harezmi arası yedi aylık yoldur. Mirzamambet bu yolu aşar, Yusup'a Gözzala'dan kaçtığını söyler, Sarayına hizmetçi olarak girer. Bozuğlan bunun düzmece yalan söylediğini Yusup'a söylerse de Yusup bunu önemsemez, onu saraydan kovmaz. Mirzamambet Yusupbek'i aldattır, onu yiğitleriyle Şınmaşın'a gitmeye razı eder, yolda sarhoş olmalarını sağlar. Gözzala'nın askerlerine teslim eder.

Yusup ve Ahmet'e çok eziyetler vererek zindana atarlar. Zindanda Kambar Baba da vardır. Yusup ve Ahmet'in zindanda olduğunu bilen Mirza Şarap'ın kızı Karagözayım onlara her gün azık getirir, verir. Memleketlerinden de haber gelir. Yusupbek'in hanımı Gülhesel turnanın kanadına mektup yazar, ona gönderir. Bunu okur, onlar da Bozuğlan'a mektup yazarlar. Gözzaş'a âşıkları yarıştırrır. Yarışmada Yusupbek'in şairi kazanır, bunun üzerine Gözzaş'a Yusup ve Ahmet'i serbest bırakır. Bunlara ülkelerine döndüklerinde ailelerinin çileleriyle karşılaşırlar. Ahmetbek'in hanımını Aytcan almak istemekte, toy yapmaktadır. Gülhesel'in annesinin, kardeşinin gözleri kör olmuştur. Bunlar Hazreti Şahimardan'ın atı Düldül'ün ayaklarını bastığı toprağı alır, gözlerine sürerler. Böylece iyileşirler. Yusup ve Ahmet Şınmaşın'da zindanda tutsak olan Baba Kambar'ı, kurtarmaya giderler. Baba Kambar Karagözayım'ı alır, rahat sürer.

Yusup - Zılıyha

Karakalpak halk destanlarından biridir. Destanın kıssahan Hayrulla'dan 1822 yılında derlenen yazması Özbekistan Bilimler Akademisi Karakalpakistan Bölümü El Yazmaları Arşivindedir. Bu varyant *Karakalpak Folkloru* serisinin XVI. cildinde, 1986 yılında yayımlanmıştır. Bu destan Doğu halkları arasında en geniş coğrafyaya yayılan destanlardan biridir.

Kısaca muhtevası:

Yakıp adındaki bir adamın on iki oğlu vardır. Rahila'dan olan en küçük oğlunun adı Yusup'tur. Annesi onu doğurduğu gün ölür. Yusup güzel sesli, saz çalmada maharetli, yakışıklı bir delikanlıdır. Onun bu maharetleri babasını da etkiler, onu diğer çocuklarından daha çok sever. Bunu kıskanan diğer kardeşler sinirlenir, onu ortadan kaldırmaya karar verirler. Yusup hiçbir şeyden habersizdir. Onların isteğı üzerine birlikte ava çıkar. Yusup'u öldürecekleri sırada gökten bir kara kuş gelir, ölmesini engeller. Bunlar Yusup'u bir kuyuya atarlar. Elbiselerini kana boyar, kurt tarafından parçalandığını söylerler. Oradan geçen tacirler Yusup'u kuyudan çıkarırlar. Ağaları Yusup'u köle pazarında satar. Öte yandan Zılıyha adında bir dünya güzeli vardır. Düşünde Yusup'u görür, ona âşık olur. Bu kız Mağrib Padişah Taymus'un kızıdır.

Taymus, kızını Mısır padişahı Melik Rayan'a verir. Zılıyha bunu duyunca çok öfkelenir. Bu arada tacirler Yusup'u Mısır'a getirir, satarlar. Zılayha onu Melik Rayan'a aldırır. Yusup Zılıyha'ya bakmaz, fakat Zılıyha Yusup ile kendisinin resmini taşıyan bir saray yaptırır. Melik Taymus Yusup'u zindana atar. Daha sonra bir düş görür. Düşünü yorumlatır, Yusup'un günahsız olduğunu anlar, hanımı Zılıyha'yı boşar. Memleketi Yedi yıl açlık çeker. Bu zor durumdan Yusup cemalinin güzelliği ile halka azık olur, aş olur, onları açlıktan kurtarır. Gösterdiği maharetler yüzünden tahtını, Yusup'a bırakır. Zılayha Yusup'un aşkından hergün ağlamakta, yakarmakta, bulutlara yalvarmaktadır. Bulutlar, Yusup'a Zılıyha'nın gerçek aşkını bildirirler. Yusup Zılayha'ya gelir, ona bütün yüreği ile bakar, Zılıyha on dört yaşında bir kız hâline gelir, evlenirler. Yusup Şam ve Kanap halkını da açlıktan kurtarır. Mısır'a döndüğünde elli yıl geçmiş olur, ülkesinde ölür. Zılıyha bu acıya dayanamaz, o da peşinden ölür.

Bu destan Arap, Fars, Hint ve Türk halklarının bütününde görülmektedir. Destan birçok yazar ve şairi etkilemiştir. Ünlü Doğu klâsiklerinden Firdevsî, Nizâmî, Camî, Rabguzî, Durbek ve Andelip bu destanın muhtevasına uygun eserler vermişlerdir.

AKT. YARD. DOÇ. DR. ALİ ABBAS ÇINAR